

אסתי אדיבי שושן

נעלמו. פשוט. בן יום. למעלה משמונה מאות ילדים

איריס אליה כהן: גלבי, הוצאת משכל ידיעות 2016, 325 עמ'

ייחודו של ספרה החדש של אליה כהן גלבי הוא בעצם פעולת הסיפור של טראומה ישראלית שתוקה המסומנת ונעולה בכותרת "חטיפת ילדי תימן". כותרת תקשורתית-פופולרית זו המגדירה ומגדרת קבוצת ילדים זו תחת מאפייני מוצאם והעוול הנורא שנעשה בהם, מעידה על זרותם ואחרותם של ילדים אלה ביחס לכלל הילדים הישראליים. אליה כהן יוצרת בספר זה דמויות, שמות, פרטי זמן ומקום תוך שהיא בודה ומעצבת את סיפורה של הטראומה שעדיין לא סופרה בספרות העברית. בניגוד לוועדות חקירה שהוקמו כדי לחקור את התופעה וסירבו להצביע על אשמים בחטיפת ילדי עולי תימן, מעזה אליה כהן ומצביעה בכירור על האשמים, על סרסוריהם, השותפים לדבר עבירה, ועל המרוויחים הגדולים - ההורים המאמצים.

היעדרו המוחלט של סיפור חטיפת ילדי תימן בספרות העברית בולט במיוחד למול השפע העצום של שחזור וסיפור הייצוג האולטימטיבי של הקורבנות - השואה. כדי לפתוח פתח לעיצוב עלילת הטראומה של סיפור הקורבנות שלא סופרה עדיין, בוחרת אליה כהן להעמידו בקשרים אנלוגיים, עלילתיים וסיבתיים לסיפור השואה. כך, במרכז הספר גלבי ניצבת חברותן של שתי נשים צעירות, זוהרה ואדיבה, שכל אחת מהן היא דור שני לחוויה טראומטית של ההורים. אדיבה היא בתם של זוג ניצולי שואה וזוהרה - של עולים מתימן, שבתם, תאומתה של זוהרה, נחטפה בהיותה תינוקת. בשתי המשפחות, התימנית והאשכנזית כאחד, נושאת האם החיה בגופה את הטראומה, והאב, בחולשתו, הלך לעולמו. אחת מבעיותיו של הספר היא ברצון של אליה כהן להכיל בתוכו את כל כאביה ומשבריה של החברה הישראלית, בלי להותיר אפילו אחד מהם ללא התייחסותה, ולפיכך משפחתה של אדיבה היא משפחה שכולה, אחיה של אדיבה נהרג במלחמת יום כיפור.

הרומן נפתח בפרק: "איפה הזיכרון שלי" - זוהרה. מושב גבעת יערים, 15.9.1983, בביתה של רומיה, זקנה תימנית המספרת לחוקר פרטי את סיפור חטיפת בנה. האם הזקנה ממשיכה לקונן על בנה עשרות שנים לאחר היעלמו, תוך בקשת מענה למכאובה: "יסחק, יסחק [...] אל תחריש ואל תשקוט אלוהים, כי הנה אויבך יהמו" (שם, עמ' 14). החוקר הפרטי רושם את סיפורה בפנקס, מצליב את הפרטים עם הידוע לו עד כה, ומסכם: יסחק, בנה של רומיה צברי היה כבן שנתיים וחצי, ברצמבר 1951, כשנמסר על ידי אמו לרופא ואחות שהגיעו אל אוהל המשפחה במעברת עין שמר. הילד נלקח לבית חולים רמב"ם בתואנה שהוא חולה ומאז, כאילו, בלעה אותו הארמה. פרטי סיכום יבשים אלו של החוקר המשטרתי המלווה באחות התאומה של אחת החטופות, מספרים את פרקטיקת החטיפה: הרופאים, נציגים מוסמכים של הממסד הישראלי,

מגיעים לבית המשפחה התימנית, האם מוסרת את תינוקה לידיהם באמונה גמורה במקצועיותם הרפואית, הם מאשפזים אותו בבית חולים רמב"ם באמתלה רפואית והתינוק נעלם.

פרטיו השוליים-לכאורה של הסיפור, הברויים על ידי אליה כהן כחלק מפעולת הסיפור, מעצימים את הנכחתה של טראומה זו בספר ובתרבות הישראלית בכלל. שם הבן האבוד "יסחק צברי" מתאר את כפל זהויותיו, זו שאכן אירעה במציאות חייו וזו שהוחמצה ועוותה. שמו הפרטי "יסחק" מסמן את הווייתו הקורבנית כמושא עקדה נצחי, ושם משפחתו "צברי" מעיד על לידתו במדינת ישראל. בנוסף, מעיד שם משפחה זה על פוטנציאל ה'צבר' המגולם, עבור הילד, במקום הולדת זה, ושהוחמץ ועוות במהלך סיפור חייו. השם רב המשמעות של התינוק התימני החטוף, משלב את הסיפור שלא סופר עדיין בשלל הנרטיבים האחרים שנכתבו וסופרו על עקדת דוד הבנים, ה"יסחקים", ועל הצבריות בגלגוליה השונים. מעברת עין שמר, מקום חטיפת התינוק מאמו, מתפקדת אף היא כאוקסימרון רב משמעות המסמך מרחבים ומסלולי חיים מנוגדים לחלוטין. אוקסימרון זה מכיל בחובו את הניגוד בין מסלול החיים הפוטנציאלי של בן קיבוץ, פאר ההווה הישראלית, שחזר וסופר בייצוגים רבים של התרבות הישראלית, לבין מסלול החיים המסופר בספר זה, של הילד התימני, שנגזל במרמה בידי נציגי הממסד.

הסילוק של סיפור חטיפת ילדי תימן מהשיח הציבורי-ישראלי מתממש גם ביחסן של הדמויות הברדיות בספר לסיפור חטיפתה של התינוקת בתיה, תאומתה של זוהרה. כך למשל, המורה האהובה ציפורה, המייצגת ידע וסמכות, מגיבה לסיפור זה של זוהרה, תלמידתה הצעירה, בביטול ובסיווגה כ"בעלת חלומות ודמיונות" (שם, עמ' 77). בנערותה המוקדמת של זוהרה גם אדיבה, חברתה הטובה ביותר, לא מאמינה לסיפורה, והיא חוזרת ומפצירה בה: "אוי, נו, זוהרה, די עם זה" (שם). זוהרה עצמה מפקפקת בינה לבין עצמה בפרטי הסיפור החוזרים ומשוחזרים באוזניה מפי אמה, על הרגע שבו הגיעו הרופא והאחות לאוהל, ועל ההודעה שהתקבלה כמה ימים אחר כך על מותה של אחותה התאומה. בבגרותה, כאשר נישאה לקיבוצניק איש צבא, הוא מתייחס לכך בביטול גמור: "סיפור אגדה קשור לדמיון מזרחי מפותח".

אחד מליקוייו הבולטים של הספר הוא התיאור הסטריאוטיפי של שתי המשפחות, האשכנזית והתימנית וכוונתיהן אדיבה וזוהרה. השוני העדתי מאופיין באמצעים סטריאוטיפיים בוטים וגסים, החל משקיפות יתר בשימוש בשמות הדמויות כאמצעי אפיון ישיר מדי לחייהם דרך תיאור בגדיהם, מנהגייהם, השימוש בשפות האם, תימנית ויידיש, כך גם עיצוב הגוף הנשי הסובל של שתי האמהות. כך למשל משפחת 'כרמלי' האשכנזייה גרה בכרמל, שמות ילדיהם של שני ניצולי השואה, כסימון של ייעוד הוא "אדיבה" ו"בן-עמי". שימוש האם ב'שפת האם', ביידיש, הוא קלישאי בביטוייו מסוג 'ממינקה' ו'זיסלה'. המאפיין העיקרי של האם האשכנזייה הוא הקפדת יתר בכל הקשור לנראות חיצונית, כפי שהדבר ניכר בנקיינות כפייתית ובהקפדת יתר על נימוסי שולחן. הקפדה כפייתית זו מתנפצת לעתים רחוקות, כאשר נראה לה שכנה לא מכבד את ה'לחם', שהציל את חייה בשואה, או לנוכח ניצני הנשיות המתפתחים של בתה שעדיין לא למדה להסתירם. "פֶּשְׁקֶרֶף חוֹלְקָה [...] איך את לא מתביישת להסתובב ככה שכולם אבא שלך ואח שלך רואים את הגרעינים שלך ... פה זה לא בורדל... לכי לחדר תשימי עלייך משהו [...] מה את רוצה להיות? מרלין מונרו? להזדרג עם כל המי ומי..." (שם, עמ' 105-106).

אמה של זוהרה מתוארת במפגשים הטרגיים שבינה לבין הרשויות

בדידותה כבורדו

בִּוּרְדוֹ כְּאֵשׁ
 כְּלִבְנָה בְּלִיל חֲמִסִּין
 בִּוּרְדוֹ כְּרוּחַ
 כְּאוֹת קְלוֹן מַעֲבָר לְכַתְּפָה
 בִּוּרְדוֹ כְּגֶשֶׁם
 טְהוֹר־צִבְע
 בְּשׁוּלֵי חֲרָסִינָה
 וְאַבְנִים
 וְהַפֵּד הַמַּתְהַדֵּר לְאֵטוֹ בְּשִׁבְלֵי הַנֶּצֶח.
 נִלְחָשׁוֹת הַגְּחָלִים מֵעַל הַפִּיחַ הַשָּׁחַר
 זֶה צִבְעֵי אָדָם מִדָּם
 זֶה צִבְעֵי אָדָם חֲמֹר
 שְׂמַח זֵיק אֵת הָאֵשׁ
 שְׁלֹא יִתֵּן לָהּ מְנוּחָה.
 בִּוּרְדוֹ כְּאֵשׁ עוֹלָה מְכוּוֹנָה
 אָדָם חֲמֹר מְקִיף
 עוֹמְדַת דָּם אֲשֶׁה
 עוֹמְדַת דָּם בְּגִחָלִים
 אֲשֶׁה יוֹדְעַת גְּחָלִים
 אֲשֶׁה יוֹדְעַת רוּחַ
 אֲשֶׁה יוֹדְעַת אֵשׁ
 וְחֲמֹר וְאֲדָמָה יִקְבֹּר לָהּ קֶבֶר מְפָאָר
 וְחֲמֹר פְּאֲדָמָה יִבְרִיחַ אֵת הַשָּׁחַר
 וְעֵמֶק הַחֲמֹר כְּאֵשׁ לוֹהֶבֶת גְּחָלִים
 יִסְמֵן אֵת בְּדִירוֹתוֹ הַתְּמַהוּנִית שֶׁל אֲרָגְמָן,
 בְּקִצּוֹת נְהָרוֹת שֶׁחֵם וְעָפָר.

ימי זכויות

אֵלוֹ הֵם יְמֵי הַזְּכוּכוּתִים:
 תְּנוּעַת אֲנָשִׁים חֲדָה כְּפֶעֱמוֹן
 וְכַחל מְסֻפָּן מְבִיט מִחִלּוֹן
 שְׁקֵט כְּרָאִי
 מְשֻׁרְטֵט מִן הַשָּׁמַיִם קוֹ אֲנָכִי
 רְתוּם אֶל עֲצָמוֹ בְּשִׁיקָה
 שֶׁל לְפָנָי הַתְּנַפְלוֹת.

הישראליות. כך כאשר היא מגיעה למרפאה ב"טיפת חלב" עם ילדה הקטן, האחות חושבת שהוא "אימבציל". בעיני האחות האם המודאגת לא נתפסת כשותפה לדיבור ולכן היא מדברת אך ורק עם זוהרה, הבת. כאשר מציעה האחות בקופת חולים לשלוח את הילד הקטן לאבחון ולטיפול ב"רמב"ם", המקום הקשור בתודעת האם לחטיפת בתה, מגיבה זו בגמגום מרוסק של מילים בעברית: "ילדה ש... שלי... להרוג... עוד פעם ל... תוך שהיא חוטפת את הילד משולחן הטיפולים, בועטת בדלת ויוצאת.

ספרה זה של אליה כהן מבקש ללכת בגדולות בתארו שנות דור בהווה הישראלית, ובהתמקדו בכרונוטופים בודדים של זמן ומקום שאליהם שב וחוזר הרומן והם משמשים כותרות לפרקיו. הכרונוטופ הפותח - "איפה הזיכרון שלי" - זוהרה. מושב גבעת יערים, 15.9.1983" כאמור, הוא היום שבו התפטר ראש הממשלה מנחם בגין באומרו "אינני יכול עוד". ביום זה שומעת זוהרה, יחד עם החוקר הפרטי ששכרה משפחתה, כדי להתחקות אחר עקבותיה של אחותה החטופה, את עדותה של רומיה על חטיפת בנה, בעודה מסכמת לעצמה: "נעלמו. פשוט. בן יום. למעלה משמונה מאות ילדים [...] כאילו בלעה אותם האדמה. וכבר שלושים שנה הם בהמתנה הבלתי נסבלת הזאת."

הכרונוטופ המוקדם ביותר שבו עוסק הרומן הוא "בים או במרסיי" - זוהרה, חיפה 14.12.1959". לכיתתן של זוהרה ואדיבה נכנסת אחות מטעם קופת חולים שתפקידה לבצע בדיקת כינים. פשפוש בשערה של זוהרה מגלה לזוועתה של האחות, נציגת הממסד האשכנזי - "גן חיות שלם יש לה על הראש! [...] זו מגיפה!...! אוי אוי אַ בְּרוּךְ" (שם, עמ' 39). מאוחר יותר באותו יום מכריח צדוק האח הגדול את זוהרה להתיישב על כיסא, ובהתאם להוראת אחות בית הספר הוא גוזז את שערה עד לקרחת בוהקת ומביישת. סצנה זו, המתמקדת בשיער הנשי הצעיר הנגזז בתוקפנות בידי המבוגר/ת, בן המשפחה, חוזרת ונשנית ביצירות ספרות ומתארת את כוחו ואטימותו של המבוגר הגוזז כלפי הנשיות הנחמסת של הנערה. מהעשור של שנות השישים בוחרת אליה כהן בשני ימים בחודשים מאי ויוני כדי לתאר את ניסיונותיה של אדיבה, חברתה הטובה של זוהרה, לברר פרטים על הסוד הגדול שמסתירים ממנה הוריה. היא פונה לשכנה ושואלת על המספר הכחול ש"לא יורד במקלחת", ובחשאי, בעוד הוריה שקועים ב"שלאף שטונדה", היא לוקחת גיליון של העיתון "דבר" ומתבוננת בחוסר הבנה גמור בתצלומי יהודים במחנות הריכוז.

"מה מצא בה?" זוהרה, קיבוץ חולתה, 18.8.1976", מספר על יום חתונתם של זוהרה עם יאיר מגל, בנו של ותיק הקיבוץ. כאן מתוארים באופן סטריאוטיפי ומוגזם במיוחד מכאוביה של זוהרה כקורבן קיפוחם של הקיבוצניקים-האשכנזים. כל פרט בתיאור החתונה, החל בשמות הדמויות, דרך התפאורה והתוכנית, ועד דברי חבריו של החתן, מועמס סמליות יתר שעניינה קיפוח והתנשאות. כך שמו של אבי החתן 'ישעיהו מגל', אמו 'רוח'קה' ואחיו 'צח', המשמשים כנציגים מובהקים של החברה הקיבוצית. לזוהרה, הכלה, מתברר בדיעבד, שאביו של חתנה יזם 'שיחה חשובה' עם בנו, ואחיו הצעיר כדי לברר: "מה הוא מצא בה" (שם, עמ' 182). בדמיונה עולה אז תמונה של "אולימפוס קיבוצי: זאוס יושב מכאן, בניו, אפולו והרקולס יפי הבלורית והתואר, יושבים מולו" (שם). התיאור הסטריאוטיפי של האירוע מזוהית ראייתה של זוהרה, בת דמותה של הסופרת אליה כהן, מגיע לשיא מוקצן וצורם בתיאור שפמו "הקלארק גיבלי" של ישעיהו מגל, שקוצץ לרגל המאורע, וכעת "הוא נראה היטלראי בתכלית". כך גם בתיאור משפחתה של זוהרה, על ידי יאיר חתנה המיועד, כ"הצד השחור" שלה, ובשמחת חבריו של החתן: "אומרים שהתימניות חמות" (שם, עמ' 190).

סופו של הרומן בשזירתם הטרגית של שני סיפורי הטראומה שבהם הוא עוסק, השואה וחטיפת ילדי תימן, כאשר הניסיון לרפא כאב נורא אחד מייצר כאב נורא אחר. בספר חשוב זה, שכמעט וכורע תחת נטל הסטראוטיפיות הבוטה, קורעת אליה כהן את הנרטיב הישראלי תוך שהיא שותלת בתוכו סיפור שעדיין לא סופר.